

“ילדי הארץ אינם יודעים דבר על תקופה איומה זאת” שרה שנר־נשמית ותרומתה להוראת השואה בישראל

נדב היידקר

תקציר

מאמר זה עוסק בשרה שנר־נשמית (1913-2008) ובתרומתה הייחודית להוראת השואה ולהנצחתה בישראל. שנר־נשמית הייתה אשת חינוך עוד בתקופת לימודיה באוניברסיטת וילנה לפני מלחמת העולם השנייה. במהלך המלחמה הצטרפה לפרטיזנים, ולאחריה פעלה לחינוך ילדים יהודים ולהעלאתם לארץ ישראל. היא המשיכה לעסוק בחינוך גם בישראל ולכלל אורך חייה, בין היתר בעבודתה במוזאון בית לוחמי הגטאות. נוסף על מחקרה ופעילותה הציבורית, תרומתה העיקרית להוראת השואה הייתה עשייתה החלוצית בתחום ספרות השואה לילדים ולבני נוער, בעיקר באמצעות ספרה **הילדים מרחוב מאפו** (1958). ספר זה היה אחד הרומנים הראשונים שעסקו בנושא השואה, במטרה להנגיש אותו לקוראים הצעירים. המאמר דן בספר על רקע הביוגרפיה של המחברת והקושי בתיווך הנושא לילדים בכלל וילדי ישראל בפרט, ובוחן את הספר בהקשר ההיסטורי והאידיאולוגי שבו הוא נכתב ופורסם. בספר באים לידי ביטוי מכלול תפקידיה של שנר־נשמית כלוחמת, מחנכת, חוקרת וסופרת, כמו גם השיח הציבורי במדינת ישראל הצעירה.

מילות מפתח: הוראת השואה, ניצולי שואה בישראל, נשים בשואה, ספרות ילדים

מבוא

הוראת השואה בישראל הייתה ועודנה נושא רגיש המעסיק את מערכת החינוך, ויש לו מקום חשוב בשיח הציבורי. עד תחילת שנות השישים עצם העיסוק בנושא עורר מבוכה גדולה בקרב אנשי מקצוע בתחום החינוך (גבע, 2017). אחת הנשים שתרמו תרומה מכרעת להנכחתו של הנושא בחינוך הישראלי הייתה שרה שנר־נשמית (1913-2008). כתיבתה ופעילותה עומדות במוקד מאמר זה. שנר־נשמית עסקה בחינוך במשך כל חייה הבוגרים: מניהול בית הספר “תרבות” בוילנה, דרך ריכוז סמינר לילדים ניצולי שואה והוראת ילדי עולים בישראל הצעירה ועד לעבודתה ארוכת השנים במוזאון בית לוחמי הגטאות. הוראת השואה עמדה בראש מעייניה במשך חייה בישראל. “אנחנו, בזה שנשארנו בחיים, חבים לנו חוב למתים”, אמרה באחת מעדויותיה, “ועלינו לעשות לזכרם” (סרט עדות, ארכיון בית לוחמי הגטאות). בנה ד”ר משה שנו, שאף הוא איש חינוך, היטיב לתאר את תרומתה הרבת־חומית באומרו: “מורשתה הספרותית, המחקרית והעדותית של שרה שנר־נשמית גדולה ומעצבת דרך. ראויה היא למחקר”¹.

1 מתוך הרצאה שנשא “על כתיבתה של שרה שנו” ביום עיון במלאת שנה לפטירתה, בבית לוחמי הגטאות, קיבוץ לוחמי הגטאות (2009).

ניתן להגדיר את שנר־נשמית כ"חוקרת עדה" - ניצולת שואה ששילבה את חוויותיה מהמלחמה במחקריה על התקופה. כך היא משתייכת הן לקבוצת ניצולים חוקרים שפעלו גם באקדמיה, כדוגמת ד"ר מארק דבורז'צקי (כהן, 2020), והן לקבוצת נשים שהקדישו את חייהן למחקר השואה ולתייעודה, למשל מרים נוביץ', שאף היא הייתה חברת קיבוץ לוחמי הגטאות. פעילותן של נשים אלו התאפיינה בתחושת מחויבות חסרת פשרות להנצחת מורשת השואה (גבע, 2018). במהלך חייה כתבה שנר־נשמית מבחר ספרים ומאמרים בנושא השואה והביעה את דעתה בפולמוסים ציבוריים רבים. ואולם דומה שהתרומה המזוהה יותר מכול עם פועלה החינוכי הייתה ונותרה ספר הילדים פורץ הדרך שפרסמה בשנת 1958: **הילדים מרחוב מאפו**. הספר הודפס מאז בכמה מהדורות, אחדות מהן בעברית קלה. הוא יצא לאור באנגלית (בשנים 1970 ו-1977) וברוסית (בשנת 1973). בשנת 1980 עיבד אותו חיים סרנביץ' למחזה, וזה הוצג בתיאטרון להב. גרסאות של המחזה מועלות עד היום באירועים חינוכיים לבני נוער בנושא השואה.

לאחרונה עמד הספר במוקד מאמרה של רבקה דביר־גולדברג (2014), והיא העלתה את הסברה כי מעלותיו נובעות במידה רבה מנסיבות חייה של המחברת: שילוב בין הכשרתה וניסיונה כמחנכת ובין חוויותיה האישיות מתקופת המלחמה. "דומה שאין בידינו ספר אחר שמצרף בדרך מופלאה כל כך את כל היתרונות הללו", כתבה דביר־גולדברג, "וזה אולי סוד קסמו של הספר והסיבה להצלחתו הרבה לאורך השנים" (עמ' 79). היא ניתחה בפירוט שורה של יסודות ספרותיים ביצירה, אך לא בחנה לעומק את ההקשר החברתי והפוליטי שבו נכתבה, ולא התמקדה בתפקידה החינוכי.

ראוי להעיר כאן כי לא היה זה הספר הראשון שנגע בנושא השואה. קדמו לו ספרים אחדים שנכתבו על נושא זה. הבולטים בהם היו **ילדים מוצלים** מאת ברכה חבס (1945) ועוזי והמנגנים **הצעירים** מאת שמואל בן־יעקב (1946). שני הספרים מבוססים על חוויותיהם של ילדי טהרן. אומנם שניהם עוסקים בניצולי שואה, אך עלילתם אינה מתרחשת בתקופת השואה, ולא כתבו אותם ניצולים (דה־מלאך, 2017).

מטרתו של מאמר זה היא למקם את הספר בהקשרו ההיסטורי הרחב ולבחון את הנרטיב האידאולוגי והדידקטי שלו בהקשר של השיח על השואה ומורשתה בישראל של שנות החמישים ועל רקע פועלה של שנר־נשמית כאשת חינוך. הנחת היסוד של המאמר היא שמטרת הספר לא בהכרח הסתכמה רק בהנגשת השואה לילדים ולבני נוער, אלא שהמחברת ביקשה גם להעביר מסר בנוגע ללקחי השואה ולמשמעותה. המאמר מבקש להציג את הספר כטקסט חינוכי חלוצי שבמידה רבה פרץ את הדרך להוראת השואה בישראל, ואת שנר־נשמית כשותפה מרכזית בעיצוב הוראתה. הוא בודק כיצד הספר ייצג את האקלים הפוליטי והחינוכי שבו הוא נכתב וכיצד בו בזמן הוא קרא עליו תיגר ותרם לעיצובו. כמו כן המאמר מבקש לברר כיצד הושפע הספר לא רק מאישיותה של המחברת, מחוויותיה ומהרקע המקצועי שלה, אלא גם מעמדותיה האידאולוגיות, הערכיות והפדגוגיות באותה התקופה. טענתי היא שכדי להעריך את הספר על מכלול הקשריו יש להבין את השיח שרווח בחברה הישראלית של שנות החמישים, את יחסה לשואה, את המבוכה שחשה מערכת החינוך בנוגע להוראת השואה ואת עמדותיה של שנר־נשמית בפולמוסים הציבוריים הנוגעים לשואה.

שרה שנר־נשמית: רקע ביוגרפי

שרה שנר־נשמית נולדה בשם סוניה־שרה דושניצקי בעיירה סייני (Sejny) שבצפון מזרח פולין. בתקופת מלחמת העולם הראשונה גורשה משפחתה האמידה לשטחי האימפריה הרוסית, ולאחר המלחמה שבה לפולין והתגוררה באחווה שרכש האב עוד לפני המלחמה. היא למדה בבית ספר בסובאלק (Suwałki) שבפולין, ולאחר מכן עברה לעיירה לזדיי (Lazdijai) שבליטא, ושם למדה בגימנסיה הקתולית המקומית. בזיכרונותיה סיפרה שהתלמידים היהודים המעטים שלמדו שם לא חוו אנטישמיות. עם זאת, היא תיארה תחושת זרות אל מול עליית הלאומנות הליטאית. זו עוררה את העניין שלה בציונות (Merin-Freilich, 2009).

בעקבות מות אביה בשנת 1931 עברה שנר־נשמית לקובנה לצורך לימודים באוניברסיטה. היא החלה ללמוד רפואה, אך עד מהרה עברה לתחום מדעי הרוח והתמקדה בלימודי בלשנות קלאסית. בהמשך בחרה בפסיכולוגיה וחינוך כחוג הראשי שלה. בתקופה זו הצטרפה לתנועת החלוץ והפכה לפעילה מרכזית בסניף הארגון בקובנה. לאחר שברית המועצות כבשה את ליטא, חילקה שנר־נשמית את זמנה בין קובנה לווילנה וניהלה את סמינר תרבות בווילנה, שהשתייך לרשת מוסדות החינוך הציוניים. באותה עת נישאה לבעלה הראשון, איזיה ספיר. בקיץ 1941, בעקבות הפלישה הגרמנית לברית המועצות, נמלט הזוג למעמקי בלארוס, ושם נהרג איזיה (Merin-Freilich, 2009).

לאחר תקופה של נדודים בין הגטאות והיערות של בלארוס הגיעה שנר־נשמית למחנה העבודה דבורץ (Dworzec) במחוז נובוגרודק (Nowogródek). בדצמבר 1942, זמן קצר לפני חיסול המחנה, נמלטה שנר־נשמית ליערות והצטרפה לגדוד פרטיזנים בלארוסי. במסגרת זו השתתפה בלחימה בנאצים כחובשת ואף נפצעה בכתפה. הגדוד נהפך בהמשך לחטיבת הפרטיזנים "פובידה" (Pobeda; ניצחון) (Merin-Freilich, 2009).

תצלום 1: שרה דושניצקה כסטודנטית בליטא בשנת 1938
(ארכיון בית לוחמי הגטאות, תצלום 53727)

בינואר 1945 שבה שנר־נשמית לקובנה, שכבר הייתה תחת שלטון סובייטי, והתקבלה לעבודה בהוצאת הספרים הפוליטית. במסגרת עבודתה תרגמה את כתבי לנין וסטלין מרוסית לליטאית. במקביל עסקה בפעילות ציונית במסגרת ארגון הבריחה - הנפקת תעודות אזרחות פולניות מזויפות. אלו אפשרו ליהודים לעבור לפולין במסגרת הסכמי הרפטריאציה (החזרה למולדת) ומשם להמשיך לארץ ישראל. כעבור כשנה חשה שהרשויות עלו על עקבותיה ונמלטה לפולין. שנר־נשמית השמיטה מהאוטוביוגרפיה שפרסמה ב־1987 את הפרק הזה בחייה מחשש שהשלטונות הסובייטיים יתנכלו לבני משפחתה שהתגוררו בליטא. היא פרסמה אותו רק לאחר נפילת ברית המועצות (שנר־נשמית, 1996).

בסוף שנת 1945 הגיעה שנר־נשמית לעיר לודז'. באותם ימים הייתה עיר זו מרכז הפעילות הציונית לאחר המלחמה. שם פגשה לראשונה את יצחק צוקרמן וצביה לובטקין, ממנהיגי הארגון היהודי הלוחם (אי"ל) בגטו ורשה ולימים מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות. כנציגת תנועת הנוער דרור קיבלה שנר־נשמית הזדמנות להמשיך את פועלה החינוכי והאידיאולוגי שנגדע בשל המלחמה. היא הייתה ממקימי "הקואורדינציה הציונית לגאולת ילדים" - ארגון שפעל לאיתור ילדים יהודים שהוסתרו אצל נוצרים בתקופת המלחמה ולהעברתם לידיים יהודיות (בוגנר, 2000; נחמניגפני, 2006). כמו כן היא ריכזה את הסמינר שקיימה הקואורדינציה לבני נוער שיועדו לתפקידי הדרכה, ושם זכתה ליישם את הכשרתה החינוכית והפסיכולוגית. לדוגמה, רבים מהילדים שהוחבאו במלחמה אצל משפחות קתוליות או במוסדות קתוליים התנתקו מהיהדות, וחלק מהם אף אימצו תפיסת עולם אנטישמית. שיטת החינוך שהנהיגה שנר־נשמית בהצלחה הייתה שלא לפגוע באמונותיהם הנוצריות, אלא לשים דגש על לימודי העברית, הציונות וההיסטוריה היהודית (נשמית, 1952).

בפולין עבדה שנר־נשמית גם במכון להיסטוריה יהודית בוורשה (ŻIH) והשתתפה בחשיפת ארכיון "עונג שבת". עונג שבת היה כינויו של מפעל התיעוד המחתרתי שייסד ההיסטוריון ד"ר עמנואל רינגלבלום בגטו ורשה (קאסוב, 2014). לימים כתבה שנר־נשמית על מרד גטו ורשה במאבקו של הגטו - אחד מספריה הרבים. בתקופה זו פגשה את בעלה לעתיד, צבי שנר. השניים נפגשו שוב בדצמבר 1946, לקראת הקונגרס הציוני ה־22 בבאזל, ושם הודיעו על נישואיהם. בשלהי 1947, כשהיא נושאת ברחמה את בנה הבכור אבנר, עלתה לארץ ישראל והצטרפה לגרעין שישב בקיבוץ יגור.

זמן קצר לאחר עלייתה שבה שנר־נשמית לעבודה החינוכית. בתחילה הדריכה חברת נוער מטורקיה. כעבור כשנה עבר הגרעין לנווה יער, קיבוץ שהיה ממוקם ליד המושבה הגרמנית לשעבר ולדהיים (כיום מושב אלוני אבא). לאחר מכן עבדה שנר־נשמית במוסד החינוכי של עליית הנוער "רמת הדסה". בשנת 1949 נמנו שרה וצבי עם מייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות, ושם נולדו שני בניהם הצעירים גיורא ומשה (Merin-Freilich, 2009).

בראשית שנות החמישים הועסקה שנר־נשמית כמורה לילדי עולים בעכו (שנר־נשמית, 1986). בתקופה זו החלה לכתוב בלילות את הילדים מרחוב מאפו וגם הוסיפה לשם משפחתה

שנר את השם "נשמית" - תרגום שם נעוריה, דושניצקה, לעברית. שם זה נגזר מן המילה דושאן, שפירושה בפולנית וברוסית - נשמה. היא ובעלה היו ממקימי מוזאון בית לוחמי הגטאות. צבי שנר כיהן כמנהל המוזאון עד שנת 1984, ושרה עבדה בו כמדריכה וכחוקרת. לימים שקלה לכתוב דוקטורט על אנליזה וסינתזה אצל ילדים בעלי מוגבלות שכלית התפתחותית (אוליגופרניה), ואולם היא ויתרה על שאיפה זו משלוש סיבות: "א. כי זה דרש את עזיבת הקיבוץ בשנים לאחר עלייתה; ב. ילדים קטנים במשפחה; ג. לא החשיבה את קידומה המקצועי ולא ראתה צורך בהשגת תואר דוקטור דוקא"².

הילדים מרחוב מאפו: כתיבתו של הספר ומאפייניו

את ההחלטה לכתוב ספר לבני נוער על השואה קיבלה שנר־נשמית עוד בזמן עבודתה בקיבוץ יגור. "נוכחתי לדעת, כי ילדי הארץ אינם יודעים דבר על תקופה איומה זאת", כתבה בזיכרונותיה, "וגם לא נתפרסמו עדיין ספרים מתאימים לילדים על הנושא הזה". אף על פי כן החליטה שנר־נשמית להפסיק את תהליך הכתיבה משום שלא בטחה עדיין בשליטתה בשפה העברית. היא שבה לעסוק בכך רק כעבור כמה שנים בקיבוץ לוחמי הגטאות. כך או כך קשיי החיים עיכבו את הכתיבה, והיא השלימה אותה רק בעת שאושפזה בבית החולים רמב"ם בחיפה לצורך ניתוח לקראת לידת בנה השלישי (שנר־נשמית, 1986).

במהלך הכתיבה חששה שנר־נשמית שמא הספר עלול שלא לעניין את הציבור, ותכננה להשליך את כתב היד. לבסוף החליטה להיוועץ במשוררת לאה גולדברג. זו קראה את כתב היד והתרשמה ש"זהו ספר על ילדים ומשיתפרסם יהיה קהל קוראיו בעיקר נוער וגם מבוגרים" (גולדברג, 1956). עם זאת, היא סברה שפתיחת הספר ילדותית ומתנצלת מעט, והמליצה לשנר־נשמית לאמץ "כובד ראש" לכל אורכו. למרבה הצער, קשה לדעת בדיוק עד כמה עצותיה של גולדברג התקבלו על דעתה של המחברת. את האיורים לספר תרם הצייר משה קופפרמן, שאף הוא היה ניצול שואה וחבר קיבוץ לוחמי הגטאות.

כפי שציינה דביר־גולדברג, בספר יש ממד אוטוביוגרפי מובהק. החלק המשמעותי המוקדש לפעילותו של הנער שמואליק שהצטרף לפרטיזנים, מבוסס בחלקו על חוויותיה של שנר־נשמית הן כחובשת בגדוד הפרטיזנים והן כאחות בכמה בתי חולים במהלך המלחמה ולאחריה (דביר־גולדברג, 2014). גם לבחירה למקם את העלילה ברחוב מאפו ובהתאם לכך לקרוא לספר בשמו הייתה משמעות אוטוביוגרפית מיוחדת: שנר־נשמית העידה על עצמה שהסופר אברהם מאפו היה אהוב עליה, ושספרו אהבת ציון, שהיה הרומן הראשון שנכתב בעברית, היה ספר שהשפיע עליה בילדותה. הבחירה למקם את תחילת העלילה ברחוב זה, שאכן קיים במציאות ונמצא בקובנה, נועדה אולי להזכיר לקוראים את נוכחותה המשמעותית של הקהילה היהודית בעיר. במובן מסוים עלילת הספר מתקשרת לעלילת ספרו של מאפו, שגם הוא מסתיים עם שיבת הגיבורים לציון

2 בתוך ש' שנר. קורות חיים. ארכיון בית לוחמי הגטאות (תיק 15098), קיבוץ לוחמי הגטאות.

(שוורץ, 2007). ההיבט האוטוביוגרפי בספר מתגלה גם בפרטים הקטנים: למשל התיאור של חיפוש ענבר על חוף הים הבלטי בספר מרמז על אוסף תכשיטי הענבר שהחזיקה המחברת בביתה ואשר היה יקר מאוד לליבה.³

דביר־גולדברג מציינת שמבנה הספר הוא של סיפור עממי: הוא נפתח באידיליה, וזו מתנפצת עם פרוץ המלחמה. המלחמה מפרידה בין הגיבורים באכזריות, אך בסופה הם נפגשים שוב. שנר־נשמית חסכה מקוראיה הצעירים תיאורי זוועה - המוות בספר לרוב אינו מתואר במישרין אלא בעקיפין, ולעיתים קרובות הוא נודע לדמויות רק לאחר זמן. על כל פנים הוא אינו חלק מרכזי מעלילת הספר. במקום לתאר את קשיי המלחמה העדיפה המחברת להתמקד בהרפתקאותיהם של הילדים: הימלטות, הסתתרות וחיים בזהות בדויה (דביר־גולדברג, 2014).

הספר מגולל את קורותיהן של ארבע משפחות שדרו בשכנות באותו בית לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. המצב האידילי המתואר בפתחת הספר משתנה עד מהרה, והספר מתאר את תלאותיהם של הילדים מארבע המשפחות במהלך השואה ועד עלייתם של שניים מהם ארצה בשלהי קיץ 1945. המחברת נגעה בנושא של השמדת היהודים במרומוז כאשר תיארה בעדינות וברגישות את כאבם ואת סבלם של הילדים. כך למשל היא המחישה את פחיתות הערך של חיי היהודים תחת המשטר הנאצי באמצעות ההנגדה בין טוב הלב, הרחמנות והאהבה שגילה הילד ישראליק כלפי כלב אסופי, ובין רשעותם של הליטאים שירו בשניהם, כלומר "ירו ביהודי ובכלב" (דביר־גולדברג, 2014, עמ' 35).

בהמשך הספר מתוארים פחדיהם של הילדים היהודים ומאבקי ההישרדות הנפשית והפיזית שלהם כיתומים חסרי כול הנאלצים לחיות בזהויות בדויות בסביבה עוינת, אם במנוסה בין כפרים (שמואליק) ואם בהסתתרות במנזרים (שולה ורבקה). עם זאת ולמרות תנאי החיים האימים, לכל אורך הספר העמידה שנר־נשמית במרכז את כושר ההתמודדות של הילדים, את עוז רוחם ומידות תרומיות אחרות שלהם, כגון אחווה, מסירות, עזרה הדדית, נאמנות, תושייה ואף חריצות ושקדנות. הגיבור הראשי בסיפור הוא הנער שמואליק. בתחילת הספר הוא בן 12 שנים. באקספוזיציה הוא מביע את כוונתו לעלות לארץ ישראל בעתיד. נקודת המפנה בסיפור היא הצטרפותו של שמואליק לפרטיזנים. משם ואילך מתחילה התרת הסיבוך בעלילה: שמואליק הפרטיזן יוצא למצוא את חבריו ומשפחתו שנמלטו מאימת המלחמה. קורות חייו של שמואליק בקרב הפרטיזנים מתוארים באריכות ומלאים תיאורי גבורה סוחפים. עלילת הספר מסתיימת באיחודם של הילדים גיבורי הסיפור בתום המלחמה. שולה ובן זוגה טוליק מתכוננים לעלות לארץ ישראל, ואילו שמואליק נשאר בליטא כדי למצוא את אחותו חנה'לה.

הספר נחתם בשאלה: "יבוא יום ויבנו את ביתם במולדת החדשה [...] אז ישכחו את סבלות העבר. האמנם ישכחו?" (דביר־גולדברג, 2014, עמ' 220). כדי להבין את משמעותה של שאלת

3 מתוך הרצאה שנשא שנר "על כתיבתה של שרה שנר" ביום עיון במלאת שנה לפטירתה, בבית לוחמי הגטאות, קיבוץ לוחמי הגטאות (2009).

סיום זו כמו גם את החלטתה של המחברת לכתוב את הספר כסיפור הרפתקאות כדאי להבין מעט את שיח השואה בחברה הישראלית בתקופה שבה נכתב הספר. כמו כן ראוי להבין את עמדותיה של שנר־נשמית בפולמוסים שעמדו על סדר היום הישראלי בשאלת מורשת השואה.

עמדותיה של שנר־נשמית בשיח השואה בישראל של שנות החמישים

במהלך שלוש שנותיה הראשונות קלטה מדינת ישראל כ־700,000 עולים חדשים והכפילה את אוכלוסייתה (הכהן, 1994). בין עולים אלו היו גם ניצולי שואה רבים; אלו כונו "שארית הפלטה". המפגש בינם ובין האוכלוסייה הוותיקה של היישוב, שברובה הייתה מורכבת מאנשים שהם עצמם עלו ארצה פחות משני עשורים קודם לכן, היה לעיתים קרובות טעון (יבלונקה, 1994). החלק העיקרי של המחלוקת בנושא השואה בשנות החמישים נסב על התנהגותם של היהודים בשואה, ובלט בה הקושי של החברה הישראלית להתמודד עם העובדה שרק מעטים מהיהודים אחזו בנשק והתקוממו נגד רוצחיהם.

מחלוקת זו נבעה במידה רבה מהעובדה שהחברה הישראלית הייתה חברה צעירה מאוד, שזה אך חוותה את מלחמת העצמאות והייתה עסוקה בעיצוב האתוס המכונן שלה - ההתגברות של מעטים על רבים. רוב החוקרים מסכימים שמשפט אייכמן, שנערך בשנת 1961, היה נקודת מפנה מבחינה זו, ושבעקבותיו החלה החברה הישראלית לפתח שיח מפוכח יותר על זיכרון השואה. ההיסטוריון יחיעם ויץ (1997) טען שזה היה אחד האירועים שסימנו את סופן של "השנים המעצבות" של המדינה ואת תחילתו של עידן בוגר יותר.

אם כן, בתקופה שלאחר קום המדינה ביקשו רבים מאנשי היישוב הוותיק לטפח אתוס הרואי, וזה נועד ליצור הבחנה ברורה בין המפעל הציוני ובין יהדות אירופה. תפיסה זו כונתה "שלילת הגולה". מתפיסה שלילית זו של יהודי הגולה נגזרה לעיתים גם עמדת היישוב בנוגע לתגובת יהדות אירופה לשואה ובנוגע למעמדם של הניצולים. ההשקפה על התנהלותם של יהודי אירופה בתקופת השואה עמדה גם במוקד מאבק פוליטי עז שהתנהל לאורך שנות החמישים. בצידו האחד של המתרס ניצבה מפא"י, מפלגת השלטון. מפלגה זו ביקשה לקדם את אתוס הממלכתיות ולפיו יש להמעיט בחשיבותה של הגולה בתודעה הישראלית. לימין מפא"י התייצבו שותפותיה הקואליציוניות, המפלגות הדתיות. אלו הדגישו את השמירה על ערכי היהדות ואת המוות על קידוש השם. לעומת זאת, מפלגות השמאל הציוני ביקשו להעלות על נס את מרד הגטאות כאתוס מכונן ולהדגיש את חלקן של תנועות השמאל הציוניות במרד (ברזל, 1998; שטאובר, 2000). במחנה זה בלטה תנועת הקיבוץ המאוחד, שהייתה חלק ממפלגת אחדות העבודה (באלף, 2008; ענבר, 2010).

אחד מסוכני הזיכרון הבולטים של תנועת הקיבוץ המאוחד היה מוזאון בית לוחמי הגטאות, ובו עבדה שנר־נשמית. מוזאון בית לוחמי הגטאות הוקם בקיבוץ לוחמי הגטאות. מייסדי הקיבוץ היו בוגרי תנועת הנוער דרור, ניצולי המרד בגטו ורשה. הקיבוץ עלה על הקרקע מצפון לעכו בפברואר 1949. אחת הפעולות הראשונות שביצעו חברי הקיבוץ זמן קצר לאחר ייסודו הייתה

הקמת ארכיון השואה והשקת תערוכה בנושא השואה במבנה צבאי בריטי נטוש. לימים הוחלף מבנה זה במבנה קבע (הילמן, 2019; הס'אשכנזי, 2006). טקס הזיכרון המרכזי של המוזאון והקיבוץ היה העצרת השנתית לציון יום השואה. העצרת התקיימה כמעט ברציפות מאז 1949 (ברטמן-אלהלל, 2018). כל אלה הפכו את הקיבוץ למחוז זיכרון, כלומר תפקידו לא התמצה בהגשמת הציונות, אלא הוא היה מחויב גם לשימור מורשת השואה והמרד ולהנצחתם (ענבר, 2018ב). מאז הצטרפותה לצוות המוזאון בשנת 1955 לקחה שנר־נשמית חלק פעיל בעצרות הזיכרון. בשורות שלהלן אני מציג ארבעה מקרי בוחן הממחישים את עמדותיה האידאולוגיות של שנר־נשמית בנוגע למורשת השואה בשנות החמישים: היחס לעסקת הנשק הצ'כוסלובקית־מצרית ולמשבר סואץ, המחזה **יומנה של אנה פרנק**, פרשת מכירת הנשק לגרמניה ופולמוס "שתי הדרכים".

עסקת הנשק הצ'כוסלובקית־מצרית

בעצרת השנתית שהתקיימה ב־8 באפריל 1956 בקיבוץ לוחמי הגטאות נשאה שנר־נשמית את "דבר הלוחמים". האווירה ששררה בארץ באותם ימים הייתה מתוחה - כחצי שנה קודם לכן, בספטמבר 1955, נחתמה עסקת הנשק הצ'כוסלובקית־מצרית, ובמסגרתה הועברה למצרים הנאצריסטית כמות גדולה של נשק סובייטי מתקדם. הנשק נתפס בעיני רבים מאזרחי ישראל כאיום קיומי. בציבור רווחה תחושת דיכאון וחרדה, ובעיתונות רווחו ההשוואות בין נאצר להיטלר (הדרי, 2002). על רקע זה ביקשה שנר־נשמית לגייס את גיבורי השואה לעזרת המולדת. חלקו הראשון של נאומה הוקדש למקרים של יהודים שהתפתו לשים את מבטחם בגויים ושילמו על כך בחייהם, ואילו חלקו השני העלה על נס את גבורתם של הפרטיזנים ושל לוחמי הגטאות. בסופו של הנאום הדגישה שנר־נשמית את הזיקה שבין העבר להווה מתוך ההשוואה בין עסקת הנשק להסכם מינכן. "ואם עדיין נוהג העולם כמנהגו, ומוסיף לשלוח נשק מכל קצוי תבל, למען המצחצחים חרבותיהם לכלותנו - יש ויש לנו ממי לשאוב בטחון וגבורה", הכריזה (נשמית, 1956, עמ' 443). היא הציעה לעם ישראל לשאוב השראה מגבורתם של הפרטיזנים היהודים באירופה; דמם הוא שזרם ארצה לאחר מלחמת העולם השנייה, פעם בליבותיהם של הלוחמים במלחמת העצמאות וממשיך לזרום בעורקיהם של חיילי צה"ל "המגנים על גבולות ארצנו" (עמ' 444).

יומנה של אנה פרנק

בינואר 1957, בזמן שכתבה שנר־נשמית את ספרה **הילדים מרחוב מאפן**, העלה תיאטרון הבימה את "יומנה של אנה פרנק", אחת מהצגות התיאטרון הראשונות שעלו בישראל בנושא השואה. המחזה הועלה לראשונה בניו יורק בשנת 1955 וזכה להצלחה בארצות רבות, בהן גם מערב גרמניה. כאשר הוצג המחזה בישראל הוא עורר עניין רב בציבור, ובמאי 1957 ציין תיאטרון הבימה את ההצגה המאה (גבע, 2010).

שנר־נשמית לא התרשמה מהמחזה ולא סברה שסיפורה של אנה פרנק ראוי למעמד האיקוני שזכה לו. היא סברה כי סיפור זה, במיוחד לאחר שעובד למחזה, היה סיפור קליל מדי ולא ייצג נאמנה את היקף הסבל שעבר על העם היהודי. אדרבא, היא ראתה בו טקסט המבקש למצוא חן בעיני העולם. "לא לשווא נאחזו הגויים כל־כך ביומן זה, ולא לחינם זכה יומן זה להופיע על במת גרמניה הנאזינאצית", טענה, שהרי הוא מאפשר להם לומר שגורלם של היהודים לא היה כה רע כפי שהם טוענים, ולפיכך "גדול הנזק שבהצגה זו מההנאה האמנותית ומהתועלת של פרסום הדברים" (נשמית, 1957).

היא סברה כי במקום מחזה זה מוטב היה להעלות מחזה המבוסס על סיפור מייצג יותר. אחת החלופות שהציעה הייתה יומנה של גוסטה דוידזון־דרנגר (יוסטינה), חברת המחותרת היהודית בגטו קרקוב שהצטרפה לפרטיזנים. יומנה נמצא בארכיון בית לוחמי הגטאות ועתיד היה להתפרסם כספר בהוצאת המוזאון. ייתכן שהפגם שמצאה שנר־נשמית בסיפורה של אנה פרנק קשור לא רק לקלילות היחסית של המחזה, אלא גם לפסיביות של הגיבורה. זו נתפסה בעיניה כדוגמה חינוכית שלילית. שנר־נשמית העדיפה להציג סיפור "של נוער לוחם, אשר קידש בגבורה את שמו של היהודי והאדם" (נשמית, 1957).

פרשת מכירת הנשק לגרמניה

למן תחילת המגעים להשגת הסכם השילומים בינואר 1952 הייתה תנועת הקיבוץ המאוחד אחת המתנגדות הנחרצות ביותר לכינון יחסים כלשהם בין ישראל לגרמניה. ביוני 1959 הופיעו בעיתונות הישראלית פרסומים ולפיהם ישראל מוכרת נשק למערב גרמניה כהמשכו של אותו התהליך המדיני. בעקבות הפרסומים הצביעו נציגי אחדות העבודה בכנסת נגד ההחלטה, וצעד זה הביא בסופו של דבר לנפילת הממשלה. הנושא העסיק רבות גם את ראשי קיבוץ לוחמי הגטאות, וקולה של שנר־נשמית היה אחד הקולות הבולטים במחאה על העסקה (ענבר, 2018א). במכירת הנשק ראתה שנר־נשמית לא פחות מאשר "תעודת טיהור" לנאצים, והיא טענה בלהט שצוותאם של קורבנות השואה הייתה אחת: לנקום ברוצחיהם. שנר־נשמית הושיבה על ספסל הנאשמים את העם הגרמני כולו, אשר לדעתה נשא באשמה קולקטיבית לרצח אותם יהודים. בסיום דבריה הדגישה שנר־נשמית את המסר החינוכי ההרסני שמכירת הנשק תעביר לנוער הישראלי: "מה נגיד לבנינו, אשר יטיחו בפנינו: 'בעד הכסף הגרמני מכרתם את נשמתכם! את זכר אבא־אמא שלכם! כיצד נצדיק מעשה יודנראטי זה?' (נשמית, 1959, עמ' 5).

פולמוס "שתי הדרכים"

ביום השואה של שנת 1954 תחת הכותרת "יום הזיכרון והמורדים" הקדיש המשורר נתן אלתרמן את "הטור השביעי", הטור הפופולרי שלו בעיתון דבר, לזיכרון השואה ולמחלוקת הציבורית שניטשה בנושא זה בישראל של שנות החמישים. בשם חללי המרי בגטאות טען אלתרמן שהאדרת המרד מסלפת את המציאות ההיסטורית ומקפחת את זכרם של המוני היהודים שנהרגו

ללא יכולת התנגדות, ולכן ההבחנה החדה בין הנספים שרווחה בישראל מוטעית מייסודה. דבריו של אלתרמן, ובפרט ניסיונו לטהר את שמם של אנשי היודנטים - מונח שהיה למילת גנאי בישראל - עוררו תגובות זועמות מצד אנשי הקיבוץ המאוחד. אומנם כמה מוותיקי מרד גטו ורשה ומייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות הסכימו שגם רבים מהיהודים שלא אחזו בנשק שמרו על כבודם, אך הם מחו על עמדתו הסלחנית של אלתרמן כלפי היודנטים. עמדה זו נתפסה בעיניהם כמודל חינוכי שלילי עבור הדור הצעיר, והם עמדו על הזכות והחובה המוסרית לחנך את הנוער על ערכי המרי (הולצמן, 2006; ויץ, 1989; פורת, 1990; שטאובר, 2000).

שנר־נשמית התייצבה לימין חבריה לקיבוץ. ביטוי רהוט של עמדתה בנושא הופיע בסוף שנת 1959 בוויכוח סוער שניהלה מעל דפי כתב העת **ידיעות יד ושם** עם לייב גרפונקל. גרפונקל כיהן בזמן המלחמה כסגן יושב ראש מועצת הזקנים (אלטסטנראט) בגטו קובנה, ולימים חיבר את הספר **קובנה היהודית בחורבנה** המבוסס על חוויותיו. הוא הציג תמונה מחמיאה של התנהלותם של אנשי המועצה, ולטענתו הם עשו כל מאמץ כדי להציל את יהודי העיר. שנר־נשמית הגיבה במאמר ביקורת נזעם ושמו "שתי דרכים היו לגטאות", ובו ניצלה את הבמה שניתנה לה לא רק כדי לתקוף את עמדתו של גורפינקל, אלא גם כבסיס לטיעון רחב יותר נגד מוסד היודנטים והרעיון של שיתוף פעולה עם הגרמנים כדרך התמודדות לגיטימית עם קשיי החיים בגטו. היא הדגישה את אפשרות הבחירה שעמדה לפני כל יהודי בין כניעה ובין התנגדות, והציגה את דרך היודנטים כפחדנית ומגונה. המרד, חזרה וטענה, חייב להפוך לדוגמה עבור הדורות הבאים (שטאובר, 2000).

גישתה של שנר־נשמית להוראת השואה

אם העיסוק בשואה היה כה טעון אפילו עבור אנשי הרוח, ודאי שהוא עורר קושי עבור אנשי החינוך שנדרשו לתווך אותו לילדים. בשנים 1944-1948, השנים הראשונות שלאחר השואה ושנות המאבק של היישוב היהודי לעצמאות, היה למוסדות המדינה עניין בהצגת גבורתם של המורדים כמקור השראה לנוער במלחמתו על הריבונות הלאומית. ואולם לאחר קום המדינה מקור ההשראה לא היה עוד השואה אלא מלחמת העצמאות (דר, 2006). תמורה זו באה לידי ביטוי בולט בעיתונות הילדים, ובפרט בעיתון הילדים הנפוץ ביותר דאז, **דבר לילדים**. לטענת חוקר הספרות מנחם רגב, העיתון הטיל על קוראיו הצעירים "משימה כמעט בלתי אפשרית שגם רוב המבוגרים לא עמדו בה: להבין את הניצולים" (רגב, 2000, עמ' 14-15).

אתי פז שחקרה את שיח השואה בעיתונות הילדים בישראל, מצאה שלעומת העיסוק הרב יחסית בנושא בשלהי תקופת המנדט, הרי בשנים הראשונות שלאחר קום המדינה נרשמה ירידה ניכרת במספר אזכורי השואה בעיתוני הילדים. בין השנים 1953-1955 הוזכרה השואה בעיתונים הארץ שלנו והצופה לילדים רק ביום השואה או בעשרה בטבת, ואפילו **דבר לילדים** כמעט שלא הזכיר את נושא השואה. פז מצאה שאומנם עיתוני הילדים הקדישו בתקופה זו מקום רב יחסית למרד ולגבורה כמקודם, אך הם הביעו אמפתיה לא רק כלפי המורדים אלא גם כלפי שאר הניצולים והקורבנות, בעיקר באמצעות הצגת סיפוריהם האישיים. מסקנתה

הייתה שגישה זו "משקפת את המבוכה ששררה באותן שנים בחברה הישראלית ובמיוחד בקרב המחנכים ביחס לשואה" (פז, 1997, עמ' 110).

ואכן, נילי קרן שחקרה את הוראת השואה בתקופה זו, מצאה שעד לחקיקת חוק החינוך הממלכתי באוגוסט 1953 לא היו למשרד החינוך והתרבות תוכניות כלשהן להוראת השואה. כפי שציינה גם שנר־נשמית עצמה, עם הסיבות לכך נמנו היעדר ידע מצד המורים והיעדר חומרי הוראה מתאימים. הנושא הוזכר רק בקיצור ובאופן שטחי למדי בכמה ספרי לימוד על תולדות עם ישראל. תוכנית הלימודים שפרסם משרד החינוך באוקטובר 1953 כללה שני שיעורים בנושא השואה לתלמידי כיתה ח, ואלו היו אמורים להקיף את כל תולדות השואה. התוכנית שיקפה את אתוס הגבורה וביקשה לקשר אותו לציונות ולהנהגת היישוב (קרן, 1985). במהלך השנים הבאות נראה היה שממשלת ישראל התחילה להכיר בכך כי בשל תוכנית הלימודים המצומצמת בנושא השואה הנוער הישראלי אינו מודע לתולדות עמו בגולה. בעקבות זאת החלו לעלות הצעות לתיקון המצב. בדצמבר 1955 פורסמה תוכנית לימודים חדשה בהיסטוריה לכיתה ח, וזו כללה הפעם פרק בנושא עליית הנאציזם והשואה. אך למרות הרחבת היריעה ההיסטורית במידת מה, גם תוכנית זו לא הקצתה לשואה יותר משתי שעות לימוד, וגם בה הושם דגש על המרד המזוין במקום ללמד גם על צורות התגובה האחרות של היהודים בשואה. יתר על כן, תוכנית הלימודים נמנעה מעיסוק בשאלה הרגישה מדוע רוב היהודים לא נלחמו בנאצים. ארבעת ספרי הלימוד שיצאו לאור בשנות החמישים מיעטו לעסוק בסבלם של היהודים. הם הדגישו במידה רבה את הלחימה בנאצים, וזו תוארה במונחים הרואיים. מרד גטו ורשה זכה להבלטה מיוחדת בשימת דגש על חלקם של הפעילים הציונים (קרן, 1985).

אם כן, נראה שעד סוף שנות החמישים לא ראתה מערכת החינוך הישראלית צורך בלימוד מקיף של השואה, ואולי היא אף נרתעה מעיסוק בשאלות הקשות שעורר הנושא. זה היה הרקע לפעילותה החינוכית של שנר־נשמית. ממנו נבעה תחושת הדחיפות שהניעה אותה לכתוב את ספרה **הילדים מרחוב מאפו**, וזאת עוד בטרם חולל משפט אייכמן מהפך תודעתי ביחסה של החברה הישראלית לשואה. ביטוי של תחושה זו ניתן למצוא בהרצאה שנשאה שנר־נשמית בנובמבר 1959 בעיר פירנצה שבאיטליה בוועידה של הארגון הבינלאומי של לוחמי המחתרת האנטי־נאצית באירופה. בדבריה הדגישה שוב את מורשת המרד:

ילידי הארץ בכללם מתלהבים מאוד מגילויי הגבורה אצל לוחמי המחתרת. הדור הצעיר בארץ מעריץ גיבורים ולא דווקא בשדה־קרב, אלא כל גבורה אנושית - פיזית ורוחנית כאחד [...] אין הם אוהבים אנשים חלשים, ואין הם אוהבים לשמוע על השמדת העם. אולם הם מוכנים לשמוע הרבה על מורדי הגטאות ועל מלחמת הפרטיזנים [...] רצוני לעמוד על הבעיה - **כיצד להגיש לנוער הלומד הצעיר ולנוער העובד - המתבגר, את תולדות התקופה, ואת האידאליים של תקופת הרזיסטאנס?** (נשמית, 1960, עמ' 150; ההדגשה במקור)

תצלום 2: שרה שנר־נשמית ב־1959 בפירנצה בוועידה הבין־לאומית של הלוחמים בנאצים (ארכיון בית לוחמי הגטאות, תצלום 52033)

בשלב זה כבר צברה שנר־נשמית ניסיון בהדרכת בני נוער במוזאון בית לוחמי הגטאות, והודות לספרה הילדים מרחוב מאפו היא כבר הייתה דמות מוכרת לציבור הישראלי. מסיבה זו ביקש ממנה משרד החינוך לחוות את דעתה בנושא הוראת השואה. בהרצאה שנשאה במזכירות הפדגוגית של משרד החינוך, ככל הנראה בסוף שנות החמישים, עמדה שנר־נשמית על הגורמים למה שנתפס בעיניה כרתיעה של בני הנוער ילידי הארץ מלימוד השואה:

הבעיה היא המעצור הנפשי, אולי מתחת לסף ההכרה, מעצור הנובע מרגש נחיתות המקנן בלב הנוער כאילו הם בנים לעם שנועד לטבח והמובל לטבח [...] יש מידה רבה של אשמה בתוך כל הקומפלקס הזה שנוצר בקרב היישוב שבארץ [...] אנחנו לימדנו: "אין טעם בחייכם ולא היה טעם במותכם". מכאן נוצר אצל בני הנוער רגש של זלזול ביהדות הגולה שלא עלתה, שנשארה שמה, ורגש־הזלזול הזה עוד העמיק אחרי השואה [...] עד עכשיו לקינו בקיצוניות אחת: חוויה ללא לימוד, ללא הזדהות [...] עכשיו מסתכנים אנו בקיצוניות שנייה. חוששת אני שמתוך רצון להגיע לידי רציונליזציה ואובייקטיביזציה של התקופה הזאת, עשויים אנו להגיע להפסטה מרחיקה לכת יותר מדי, לשקיעה בבעיות של נצח ישראל ושל מהות האנטישמיות בכל הדורות [...] כבר הגיע הזמן, שלימוד התקופה [1933-1945] יתפוס חלק חשוב בתכנית הלימודים בבתי הספר.⁴

4 מתוך הרצאה שנשאה בנושא "הנער חונך על יחס של זלזול כלפי הגולה" במזכירות הפדגוגית של משרד החינוך, ארכיון בית לוחמי הגטאות (תיק 15098), קיבוץ לוחמי הגטאות.

בתחילת שנת 1961 הוזמנה שנר־נשמית להשתתף בוועדה שמינה משרד החינוך לקביעת חומר הלימוד בנושא השואה. בוועדה טענה כי מקור הקושי בהוראת השואה וביצירת הזדהות עם גיבוריה אינו התלמידים עצמם אלא המורים "שאינם יודעים כיצד לתת את הנושא ולא תמיד מעלים את האור הגדול שצמח בין פורענות לפורענות". מכיוון שהמורים אינם בקיאים בכל הנוגע לרקע ההיסטורי, טענה, הם "אינם יכולים להביא בפני התלמידים אלא חלקים מקוטעים ללא הקשר השוברים את האור ויוצרים את הרושם שהעם הובל כצאן לטבח"⁵. היא המליצה להקים קתדרה ללימוד השואה בסמינרים למורים ולקיים קורסים בנושא.

כעבור כמה חודשים, עם פתיחתו של משפט אייכמן, פרסמה שנר־נשמית ספר לימוד שכותרתו **לתולדות השואה והמרי**. הספר הציע ראשי פרקים להוראת השואה בישראל. הוא תואר כ"ניסיון ראשון לבוא לעזרת המורה והמדריך העומד לפני משימה קשה - להקנות דעת בנושא, שדרך למידתו אינה סלולה עדיין" (שנר־נשמית, 1961, עמ' 2). גם כאן הייתה האדרת המרד מוטיב חוזר לכל אורך שנות הלימוד. שנר־נשמית המליצה לעסוק בנושא המאבק בגטאות ובלוחמת הפרטיזנים כבר בכיתות היסוד ובתוך כך להבליט את סיפורי הגבורה. לתלמידי כיתות ז-ח היא המליצה להקנות את המושג "גבורה רוחנית" בדגש על סיפורים המתארים הקרבה עצמית וערבות הדדית. בחטיבה העליונה הציעה שנר־נשמית לקיים דיון מורכב יותר באידאולוגיה הנאצית ובאסטרטגיה של הנאצים, ונוסף על כך לדון בהרחבה בגילויי המרי בגטאות ובמחנות הריכוז, בהשתתפות היהודים בלחימה בצבאות בעלות הברית ובסיוע שהעניק היישוב היהודי בארץ ישראל ליהודי אירופה (שנר־נשמית, 1961).

לסיכום, ניתן לומר ששנר־נשמית ייחסה חשיבות רבה למה שנתפס בעיניה כתחושת זלזול מצידו של הנוער בישראל כלפי יהדות הגולה וכפועל יוצא מכך גם כלפי הנספים בשואה. ואולם לתפיסתה, המקור לתחושה זו לא היה חוסר היכולת להבין את המצוקה שממנה סבלו רוב היהודים בגולה באותה תקופה, אלא בעיקר חוסר ידע על פעולות ההתנגדות של המורדים. לפיכך לא זו בלבד שהוראת השואה עמדה במרכז פעילותה של שנר־נשמית, אלא היא גם שאפה להפוך אותה למאורע בעל משמעות לנוער הישראלי, ותפיסתה בנוגע להוראת השואה הייתה קשורה קשר הדוק לרעיון המרד היהודי.

"הילדים מרחוב מאפו" כמכשיר חינוכי

הספר **הילדים מרחוב מאפו** ראה אור באפריל 1958 בהוצאת הקיבוץ המאוחד, הוצאת הספרים של התנועה שאליה השתייך קיבוץ לוחמי הגטאות. לפיכך אין זה מפתיע שעיקר ההתייחסות לספר הייתה של אנשי התנועה. מדור הספרים של **למרחב**, ביטאון אחדות העבודה, דיווח שהספר יוצא דופן בין ספרי השואה, בכך שהוא "איננו מיועד למבוגרים ככל השאר, אלא לבני נוער. ועיקר חשיבותו בכך שבלשון סיפורית הוא מקנה לקוראים הצעירים בישראל מושג חי על

5 מתוך פרוטוקול ישיבת הוועדה שהתקיימה במשרד החינוך ב-15 בינואר 1961, לקביעת חומר הלימוד על השואה והגבורה; ארכיון המדינה (גל-1137/3).

השואה ועל ספרות השואה, שעד כה ניתן להם רק לשמוע אודותיה אך לא לקוראה. לפיכך הוא גם בבחינת ספר ראשון לנוער מסוג זה" (מספרי העונה, 1958). הסופר אהרון מאירוביץ השתמש בספר כנקודת מוצא לדיון נרחב יותר על המתח שבין ספרי עדות לספרות בדיונית. הוא הביע תקווה שדווקא מתוך התחום החדש של ספרות השואה לילדים ניתן יהיה לעורר בקרב הציבור עניין גם בעדויות של ניצולי השואה. מאירוביץ זיהה גם את היסוד הדידקטי בספר וקבע כי הוא "עומד בסימנם של אמונה ומעשים" (מאירוביץ, 1958).

ואכן, נראה שהספר עורר עניין רב בקרב אנשי חינוך. המחנכת שולמית קרל-אמיתי, חברת קיבוץ יגור, הצביעה אף היא על האתגרים החינוכיים שעיימם ביקש הספר להתמודד. "דמויות הילדים של הסופרים הקלסיים שלנו, איבדו את חינוך בעיני ילדינו", כתבה, "שכן ילד ישראלי, החי בתנאים שונים כל כך, אינו מסוגל להזדהות עם ילדי הגולה הטיפוסיים לספרים אלה". ואולם "המשימה של קליטת העלייה מחייבת לקרב את ילדי הארץ אל סבלו של הילד בגולה", הסבירה, "ומבחינה זו אין כתקופת השואה". קרל-אמיתי סברה ש"הספר כתוב ברגש חם ותבונה פדגוגית", שמקורם ביסוד האוטוביוגרפי שלו, ושיבחה את המחברת על שסיימה את הסיפור ב"הפי אנד" ובו "הנאמנות והגבורה באים אפוא על שכרם" עם עלייתם המתוכננת של הילדים לארץ ישראל (קרל-אמיתי, 1959).

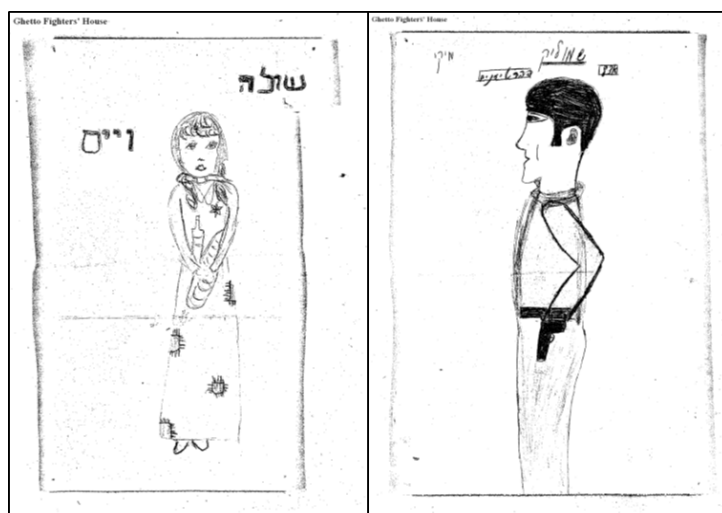

תצלום 3: שרה שנר-נשמית בחדר עבודתה בבית לוחמי הגטאות ב-1963.
לידה מונח עותק של ספרה "הילדים מרחוב מאפו"
(ארכיון בית לוחמי הגטאות, תצלום 53721)

בשנת 1961 פרסמה המחנכת אסתר מישאל מאמר שבו בחנה את ספרה של שנר-נשמית כאמצעי להוראת השואה ולהתמודדות עם הקושי שבהוראת הנושא. מתוך ניסיונה טענה מישאל כי הספר הוא בבחינת אשנב שדרכו יוכלו ילדים "לראות, ללמוד, להתרשם ולהבין בלי להסתכן יתר על המידה בזעזוע נפשי קשה" (מישאל, 1961, עמ' 511). מישאל הציעה להשתמש בספר

כבסיס לשיחה על נושא השואה בכיתה. היא הסבירה שבאמצעות השיחה יוכלו התלמידים להבין שהילדים בשואה היו "ממש כמו כולנו", שיבינו את הצורך לגלות סלחנות כלפי היהודים שבחרו להתנצר כדי להינצל, ועד כמה מעשיהם של חסידי אומות העולם ראויים להערכה. נוסף על כך סיפרה מישאל כי הספר עודד את התלמידים, שרבים מהם היו בני עולים מפולין, לספר על קרובי משפחתם ששרדו את השואה או נספו בשואה. סיפורים אלו הותירו רושם רב גם על בני כיתתם שהיו ילידי הארץ או יוצאי עדות המזרח. לבסוף דנה מישאל במילותיו האחרונות של הספר - "האמנם ישכחו" - והשתמשה בהן כדי להסביר את חשיבותו של זיכרון השואה, אשר "מלמד אותנו להוקיר עוד יותר את ארצנו" (עמ' 513).

בעקבות המלצות אלו ואחרות נכלל הספר בשנת 1967 בתוכנית הלימודים לכיתות ז (עדיאל, 1967). בארכיון בית לוחמי הגטאות שמורים מכתבים ששלחו תלמידים שקראו את הספר ודנו בו בכיתה במסגרת קריאה מונחית. באחת הכיתות התבקשו התלמידים להשיב על השאלה החותמת את הספר, וכמעט כולם השיבו כי לא ניתן לשכוח את מה שאירע. בינואר 1971 קיבלה שנר־נשמית מכתב מתלמידי כיתה ז מאשקלון. התלמידים כתבו לה כי הדמויות הרשימו אותם עד כדי כך שהחליטו לצייר אותן. נראה שרוב הבנים הזדהו עם שמואליק, ואילו חלק מהבנות בחרו בדמותה של שולה.⁶ זוהי אולי הראיה לכך שהספר אכן הצליח לעמוד במשימתו העיקרית: ליצור חיבור אמיתי, אורגני, בין הילדים ה"צברים" ובין ניצולי השואה.

תצלום 4: ציוריהם של תלמידי כיתה ז מאשקלון בהשראת דמויותיהם של שמואליק ושולה

6 בית הספר אילנות בשכונת אפרירד באשקלון. מכתב אל שרה נשמית. נמצא בארכיון בית לוחמי הגטאות (תיק 2-27622), קיבוץ לוחמי הגטאות.

אם כן, נראה שבאמצעות השאלה "האמנם ישכחו?" הצליחה שנרנשמית להעתיק את הדמויות מהמרחב הבדיוני אל המציאות הישראלית, ובה ניצולי השואה היו חלק מהחברה ואולי אף נמנו עם בני כיתתם של הקוראים. בעשותה כן היא ביקשה מקוראיה לגלות אמפתיה כלפי הניצולים. אומנם המשפט מנוסח כשאלה, אך דומה כי מתבקש לקרוא אותו כקריאה המופנית לא רק כלפי הילדים הניצולים אלא גם כלפי הילדים ילידי הארץ. משפט זה הוא מעין ציווי להכיר ב"סבלות העבר" של חבריהם הניצולים. ניתן אפוא לומר שהספר מגשים את ההתחייבות שנרנשמית קיבלה על עצמה בשם כלל הניצולים - לכבד את החוב ההיסטורי לנספים בשואה ולהנציח את זכרם.

מקומו של "הילדים מרחוב מאפו" בסוגת ספרות השואה לילדים ספרות השואה לילדים זכתה בעשורים האחרונים לעיסוק אקדמי נרחב. חוקרים בישראל ובעולם עמדו על חשיבותה של הספרות להנגשת נושא השואה לקוראים הצעירים. הוראת השואה לילדים היא אתגר חינוכי בכל חברה, שכן עצם העיסוק בנושא בגיל צעיר מעלה שורה של קשיים: יכולת התפיסה המוגבלת של תופעות היסטוריות בסדר גודל שכזה; חוסר היכולת להכיל עוולות היסטוריות וחוסר היכולת להפיק לקחים ערכיים מסיפורי הזוועה. עם כל הקושי לתווך לילדים - במיוחד לילדים צעירים - את האסון והזוועות שהתרחשו במלוא היקפם, רוב אנשי החינוך משוכנעים שהוראת השואה לילדים היא דבר הכרחי, לפחות מגיל מסוים. אחת הדרכים לעשות זאת היא באמצעות ספרות ילדים. זו עושה שימוש בדמויות בדויות של ילדים ולעיתים קרובות מתארת את האירועים מנקודת מבטם (Jordan, 2004; Russell, 1997).

ג'פרי שורט (Short, 1997) מציין שספרות בדיונית וספרות אוטוביוגרפית יכולות להניב תובנות היסטוריות, להרחיב את הידע של הקורא ולהעמיק את הבנתו, מתוך כך שהן מראות כיצד אירועי העבר נגעו בחייהם של אנשים רגילים. סוגות ספרותיות אלו מסוגלות להעניק חיות לעובדות היבשות וכך לעורר עניין בקרב הילדים בנושא שבו הן עוסקות ולשמרו. יתרה מכך, מכוח האותנטיות שלה כתיבה אוטוביוגרפית יכולה להיות אמצעי המאפשר לילדים להתמודד עם העבר ולהזדהות עם קורבנות השואה ועם הניצולים. ואכן, הוכח כי ספרות אוטוביוגרפית היא כלי למידה יעיל להוראת השואה כאשר היא נבחרת בקפידה. גם עמיה ליבליך סברה ש"הביטוי הספרותי כפי שנוצר על ידי סופרים מחוננים מאפשר חדירה לעולם הפנימי ברגישות ודקות שעל פי רוב איננה נחלתם של עדים־מספרים המעלים את זיכרונותיהם, מה שמקנה יתרון פסיכולוגי וחינוכי ליצירה בדיונית על פני רוב התיעוד או המחקר ההיסטורי" (ליבליך, 2004, עמ' 87). במובן זה אכן לספר הילדים **מרחוב מאפו** יש היתרון של כתיבה אוטוביוגרפית, היות שהוא מבוסס על חוויותיה של המחברת.

חוקרים מספר ניסו להגדיר את מאפייניהם של טקסטים המתאימים להוראת נושא השואה לילדים. החוקר ויין ברינדה (Brinda, 2008) התמקד בשלושה מאפיינים מהותיים של טקסטים אלו: המציאות ההיסטורית האותנטית והחיה; המבט מקרוב, הקורא תיגר על אמונות ורגשות; והיכולת לחבר בין התלמידים לגיבורי הסיפור אשר מציגים שאלות רלוונטיות ומתגברים על

מכשולים אדירים. כפי שניתן ללמוד מתגובותיהם של התלמידים הישראלים, הספר **הילדים מרחוב מאפו** בהחלט עומד עד היום במבחן של היכולת לחבר בין הקוראים לגיבורי הסיפור וליצור תחושת הזדהות עימם.

החוקרת אליזבת' רוברטס בר (Baer, 2000) הציגה ארבעה קריטריונים שספר ילדים בנושא השואה צריך לעמוד בהם. ראשית, על הספר להתמודד ישירות עם הרוע של השואה בדגש על החידוש שיש בתיאור זה בהשוואה לתיאורי רוע קלסיים. לדעתה, התמקדות יתרה במהלכי הימלטות מוצלחים או בפעולות התנגדות עלולה לצייר תמונה אופטימית מדי של האירועים. שנית, על הספר להציג את השואה על כל מורכבותה בהקשרה המלא. לעיתים קרובות הנרטיב מתאר ילדות מאושרת שנקטעת בפתאומיות, והילד מנסה להבין את המצב לפי הנסיבות שאליהן נקלע. בר טענה כי המחבר הוא האחראי להשלמת ההקשר הרחב. הקריטריון השלישי הוא שהספר חייב להיות תמרוז אזהרה מפני הסכנות הטמונות בגזענות ובאנטישמיות ובאדישות כלפיהן. לבסוף, על הספר להעניק לקורא "מסגרת לתגובה", כלומר לטעת בו תחושת אחריות אישית בכל הנוגע לגילויי שואה וגזענות שהוא נתקל בהם.

אם נאמץ את הקריטריונים האלה, נדמה שספרה של שנר־נשמית סובל מאנכרוניזם מסוים: לא ברור שמתרחשת השמדת עם, והסיפור מתמקד דווקא במהלכי הימלטות של הגיבורים. עם זאת, נראה שהכותבת בחרה במודע להימנע מהתמודדות עם כל כובד משקלה של השואה והעדיפה להתמקד במהלכי הימלטות מוצלחים ובפעולות הצלה שעלו יפה. דווקא בחירה זו היא שסייעה לה להנגיש את נושא השואה ולקרבו לליבותיהם של בני הנוער הישראלים. באמצעות הפנייה לז'אנר קליל יחסית של סיפור הרפתקאות הצליחה שנר־נשמית לעודד הזדהות עם גיבורים צעירים המתגברים על קשיי המציאות שהמלחמה מציבה לפניהם, ולגעת בליבותיהם של בני הנוער הישראלים שהתחנכו על האתוס ההרואי.

החוקרת רימה שיכמנטר טענה כי בישראל "נראה כי המגמה לחשוף את הילד לנושא השואה בגיל צעיר יחסית, נובעת לא מהמחויבות 'לזכור ולהזכיר' בלבד, אלא גם מכך שהשואה נחשבת לאירוע הטומן בחובו לקח היסטורי חשוב - לקח אוניברסלי או לקח יהודי קונקרטי - שעל הילד להתחיל בהפנמתו בגיל צעיר מאוד" (שיכמנטר, 2005, עמ' 169). ואולם כתיבת ספרות ילדים בנושא השואה בשנות החמישים הייתה אתגר כפול: על הקושי הדידקטי שבתיאור הנושא הקשה לילדים נוסף גם האתגר שבהנחלת מורשת השואה ולימוד לקחיה לילדים שהוריהם וקרובי משפחותיהם נספו בשואה או נמנו עם ניצוליה. ייתכן כי גם זו הייתה אחת הסיבות למבוכה שחשה מערכת החינוך בנוגע להוראת השואה. ואכן, נראה ששנר־נשמית זיהתה כבר בשלב מוקדם את הצורך בתיאור השואה לילדים ופעלה בנחישות לסייע להם להפיק ממנה לקחים ולהנחיל להם את האתוס של עמידה על המשמר ואת אתוס הגבורה האקטיבית.

שנר־נשמית העניקה לגיבוריה שלל תכונות אנושיות ראויות לשבח, ואלו עלו בקנה אחד עם סולם הערכים הצברי. בזכות להיטותם להילחם בשורות הפרטיזנים דומה שהיא העבירה לנערים מעין הכשרה צבאית לקראת מסעם לארץ ישראל. שם הם עתידים להידרש לניסיון

שרכשו במהלך המלחמה ולתעצומות הנפש שגילו במהלכה. ואכן, לחובשת הפרטיזנית העניקה שנר־נשמית דפוסי התנהגות גבריים וקשוחים, ואלו עוררו את התפעלותו של שמואליק. יש בכך רמז גם לפתיחותה המגדרית של המחברת עצמה. עם זאת, בסוף הסיפור רכשו שולה ורבקה ניסיון כאחיות רחמניות, מקצוע נשי נורמטיבי, וניסיון זה אפשר להן לתרום למאמץ הלאומי ביטחוני עם עלייתן לארץ ישראל. הסתירה בין הערכים הגלתיים ובין ערכי הנוער הישראלי סולקה אפוא באמצעות התאמת דמויותיהם של הילדים מרחוב מאפו לדמות הישראלי הטיפוסי בדרך של גישור בין העולמות. צעד זה אפשר למחברת להישאר נאמנה למשימתה החינוכית וההסברתית במסגרת האידיאולוגיה ההגמונית.

בעקבות משפט אייכמן נראה שגם שנר־נשמית עצמה ריככה מעט את ביקורתה כלפי היהודים שלא אחזו בנשק, לרבות היודנטים. בסיפור בהמשכים שפורסם בעיתון הילדים הארץ שלנו במהלך המשפט תחת הכותרת "זה קרה לאמך ולאביך, בני", ציטטה שנר־נשמית קטעים מתוך יומן בדיוני של ילד מתקופה השואה, שאביו של אותו ילד מקריא כביכול לנכדו בישראל. בסיפור זה מציגה שנר־נשמית את פועלם של היודנטים לא כפשע בפני עצמו, אלא כחלק מפשעיהם של הנאצים. למשל בהתייחסה לאדם צ'רניאקוב, יושב ראש היודנט בגטו ורשה, היא ביקשה מקוראיה להבין את הדילמה שנאלץ להתמודד עימה (דיסקין, 2020). יתר על כן, במאמר פדגוגי שפרסמה באותה תקופה טענה שנר־נשמית שיש ללמד על כל צורות ההתנגדות, ורק לבסוף על המאבק המזוין. אומנם היא עדיין החזיקה בעמדתה כי יש "להביא את התלמידים לידי הכרה כי דרך היודנטים הייתה דרך כושלת מבחינה פוליטית" (נשמית, 1961, עמ' 499), אך היא הכירה בכך שיש ללמד כי "אנשי היודנט נפלו קורבן למזימות הגרמנים", ולכן לא היו שותפים מלאים לפשע (עמ' 501).

סוגיות אלו היו טעונות במיוחד בשנות החמישים, כאשר זיכרון השואה עדיין היה טרי, ומדינת ישראל הצעירה חיפשה דרכים להתמודד עימן תוך עיצוב דמותה, והן ממשיכות להעסיק אנשי חינוך בישראל גם כיום, במרחק שנות דור מן השואה. ייתכן כי הירידה שחלה במעמדו הקנוני של הספר הילדים מרחוב מאפו קשורה גם לשינויים שחלו בשיח השואה בישראל וביתר שאת מחוצה לה. הדגש בשיח זה הושם לא רק על הפקת לקחים קונקרטיים מן השואה ולא רק על אתוס הגבורה, אלא גם על הפקת לקחים אוניברסליים יותר.

סיכום

ארבעת התפקידים שמילאה שרה שנר־נשמית במהלך חייה - לוחמת, מחנכת, חוקרת וסופרת - שזורים זה בזה בדמותה לבלי הפרד. כתביה בשנות החמישים חושפים שלושה עקרונות שבהם האמינה: החשיבות בכך שהנוער הישראלי יכיר בערכה של יהדות הגולה, האמונה באידיאל המרד והמאבק וראיית השואה כמאורע אקטואלי ורלוונטי למדינת ישראל. שנר־נשמית החלה את עבודתה החינוכית בישראל בתקופה שבה החברה הישראלית עדיין התקשתה לדון בשואה, והממסד החינוכי הפורמלי עדיין גישש בזהירות אחר דרכים לעסוק בנושא. הודות לעבודתה

במוזאון בית לוחמי הגטאות היא הייתה אחת הראשונות שזיהו את מבוכתה של מערכת החינוך בבואה ללמד את נושא השואה. הרקע הפדגוגי שלה הביא אותה להכיר בהיותה של ספרות הילדים מכשיר חינוכי שבאמצעותו ניתן לפלס דרך אל ליבם של בני הנוער לידי הארץ.

הילדים מרחוב מאפו היה לא רק יצירה ספרותית חלוצית, אלא גם פעולה דידקטית, וזו נועדה להנחיל לנוער הישראלי את הערכים שבהם דגלה המחברת. שנר־נשמית הייתה נציגה נאמנה של תנועת הקיבוץ המאוחד ושל קיבוץ לוחמי הגטאות ושותפה למאבקייהם האידאולוגיים והפוליטיים. זיכרון השואה היה עבורה לא רק מורשת היסטורית, אלא גם צו מוסרי להכוונת המדיניות במציאות הגאופוליטית בישראל של שנות החמישים. היא האמינה שהמרד אינו רק דגם להתנהגות חיובית שיש להנציח, אלא גם אידיאל שיש לחנך על פיו את הנוער, ומצפן מוסרי להכוונת דרכה של החברה הישראלית בסוגיות ההווה, אם בהתמודדות עם האיום המצרי אם בשאלת היחסים עם גרמניה.

תרומתה החלוצית הייתה הכרתה כי במורשת המרד קיים חיבור ערכי בין יהדות הגולה ובין האתוס הציוני, וכי חיבור זה מאפשר ליצור קשר רגשי בין הנוער העברי ובין קורבנות השואה והניצולים. במישור הסמלי שמואליק יכול אולי להיות אחיו הבכור של אותו חייל זה"ל השומר על העם היהודי מפני "הפיהרר החדש" שקם עליו מדרום. כך ביקשה שנר־נשמית לגייס את לקחי העבר כדי להשיג מטרה כפולה: העצמת הניצולים וחיזוק החוסן הלאומי.

בהחלטתה להשלים את כתיבת הספר ולהוציאו לאור דומה שנר־נשמית נעה ביודעין בין תעוזה לקונפורמיזם. תעוזה, ומכאן גם חתרנותה וחדשנותה בהשוואה לספרות הילדים שהייתה מקובלת באותה עת, באה לידי ביטוי בעיסוקה הנחוש בנושא המושק והכאוב של ניצולי השואה. הקונפורמיזם שלה בא לידי ביטוי בדבקותה בעמדות הערכיות של החברה הישראלית הצעירה, עמדות שיש בהן סלידה מן הגלות ותמיכה באידאולוגיה השלטת של תקומה לאומית. הקושי שעמד לפני שנר־נשמית היה אפוא ליישב את הסתירה שהייתה קיימת לכאורה בין ערכי הגבורה שטופחו בקרב הנוער הישראלי ובין העמדה הגלותית, הקורבנית, הכנועה והרופסת שיוחסה ל"הולכים כצאן לטבח". היא התגברה על הפער הערכי בכך שהראתה כי גם ילדי אירופה ששרדו את השואה וגם ילדי ישראל נהגו הלכה למעשה לפי אותו סולם ערכים, שבראשו עמדו אידיאלים הרואיים של עוז נפש, תושייה ועזרה הדדית. בעשותה כן היא העלתה את קרנם של הניצולים, הובילה אותם אל לב הקונצנזוס הישראלי וחילצה אותם מ"אחרותם".

ההקשר המיוחד שבו נכתב הספר עשוי להסביר את מיעוט העיסוק בו במחקרים עכשוויים, ובפרט במחקרים שנכתבו באנגלית. הספר הוא תוצר מובהק של תקופתו, תקופה שבה החברה הישראלית עדיין האמינה בהבחנה ברורה וחד־משמעית בין פושעים לקורבנות, בין רוצחים לחסידי אומות העולם ובין יודנרטים למורדים. כיום, בעידן שבו הדגש מושם על הבנת הלקחים האוניברסליים של השואה, יצירה כגון **הילדים מרחוב מאפו** נתפסת כמעט ארכאית ומגושמת עבור קהל קוראים בין־לאומי, קל וחומר כאשר מדובר בילדים. למשל ספק אם הספר עומד בקריטריונים שקבעה בר לספרות השואה לילדים: הספר כתוב ברובו כספר הרפתקאות, הוא

מלא בתיאורי בריחות וקרבות עתירי פעולה, ונראה כי המחברת העדיפה להצניע את ההקשר הרחב של השואה. זהו בדיוק הפח היקוש שמפניו הזהירה בר. ניתן להניח שמסיבות אלו היא לא דנה בו באריכות כמקרה בוחן.

ואולם אם נאמץ את גישתו של ברינדה (Brinda, 2008), ייתכן שדווקא מאפיינים אלו של הספר הם שתרמו לפופולריות ארוכת השנים שלו. אם כן, אין להתפלא שגם בשנת 2019 העלו בתי ספר בנתיבות את ההצגה המבוססת על הספר.⁷ ההתמקדות בדמויות מעוצבות היטב ובחוויות מעוררות הזדהות והבחירה למקם סיפור הרפתקאות לנוער דווקא בזמן ובמקום שהיו האנטייתזה של האתוס הישראלי - אירופה של תקופת השואה - היו מעשה חלוצי ששיפר את מעמדם של בני נוער ניצולי שואה ויצר מכנה משותף אידאולוגי בינם ובין בני נוער ילידי הארץ. דומה שזה סוד קסמו של הספר. ואכן, הוא זכור עד היום לישראלים בני דור המדינה כספר מכונן.

מקורות

- באלף, מ' (2008). קול שלא נאלם: עיצוב זיכרון השואה ודרכי הנצחתה בתנועה הקיבוצית. הקיבוץ המאוחד.
- בוגנר, נ' (2000). בחסדי זרים: הצלת ילדים בזהות שאולה בפולין. יד ושם.
- ברזל, נ' (1998). עד כלות ומנגד: המפגש בין מנהיגי מרד הגטאות לבין החברה הישראלית. הספרייה הציונית.
- ברטמן אלהלל, ע' (2018). "יעמוד העם ויקדש את הדם השפוך ואת הקרב": עצרות הזיכרון בקיבוץ לוחמי הגטאות, 1990-2016. חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", האוניברסיטה הפתוחה.
- גבע, ש' (2010). אל האחות הלא ידועה: גיבורות השואה בחברה הישראלית. הקיבוץ המאוחד.
- גבע, ש' (2017). מבוא: מורה נבוכים - ללמד את השואה. בתוך ש' גבע (עורכת), *השואה: שעת חינוך* (עמ' 7-14). הקיבוץ המאוחד.
- גבע, ש' (2018). מתעדות, חוקרות ומנציחות: סיפורי חייהן ופועלן של מרים נוביץ ורחל אורבך במבט משווה. *ילקוט מורשת*, 99(16), 134-151.
- גולדברג, ל' (1956, 7 בפברואר). *מכתב אל שרה שנר-נשמית*. ארכיון בית לוחמי הגטאות (תיק 12656). קיבוץ לוחמי הגטאות.
- דביר-גולדברג, ר' (2014). שרה שנר-נשמית ו"הילדים מרחוב מאפו" בין עדות למבדה ספרותי. *מכלול*, ל, 67-79.
- דה-מלאך, נ' (2017). ספרות הילדים קולטת עלייה. *ילדות*, 2, 11-32.
- דיסקין, ט' (2020). יד הרוקמת באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט לרבקה ברוט בראי תרבות הילד בישראל. *פורום עיוני משפט*, מד, 1-18.
- דר, י' (2006). ומספסל הלמודים לקחנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939-1948. מאגנס.

7 ההצגה הועלתה ב-1.5.19. ראו <https://tinyurl.com/y9f6katn>

- הדרי, י' (2002). משיח רכוב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים: 1955-1975. מכון שלום הרטמן, אוניברסיטת בראילן: מרכז צביון והקיבוץ המאוחד. הולצמן, א' (2006). אהבות ציון: פנים בספרות העברית החדשה. כרמל.
- הילמן, א' (2019). קיבוץ לוחמי הגטאות ו"בית לוחמי הגטאות על שם יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד": קהילת חיים ואתר זיכרון - זיקה ויחסי גומלין 1949-1984. חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", אוניברסיטת חיפה.
- הכהן, ד' (1994). עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל, 1948-1953. יד יצחק בן-צבי.
- הסיאשכנזי, נ' (2006). מקומו של "בית לוחמי הגטאות" בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי במדינת ישראל בשנים 1949-1961. חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", אוניברסיטת חיפה.
- ויץ, י' (1989). שני הסברים לשתי הדרכים. קתדרה, 53, 123-131.
- ויץ, י' (1997). קץ הראשית: לבירור המושג "ראשית המדינה". בתוך י' ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית (עמ' 235-256). מרכז זלמן שזר.
- יבלונקה, ח' (1994). אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל, 1948-1952. יד יצחק בן-צבי.
- כהן, ב' (2020). אקטיביזם של ניצולי השואה בעשורים הראשונים של מדינת ישראל: המקרה של מאיר מרק דבורז'צקי. קתדרה, 174, 125-154.
- ליבליך, ע' (2004). בין זיכרון לבדיון: על ייצוגם של ילדים ניצולי שואה בספרות. אלפיים, 27, 76-99.
- מאירוביץ, א' (1958, 8 באוגוסט). שלושה ספרי ילדים. למרחב, 8.
- מישאל, א' (1961). קריאה מונחית בכיתה ז'. אורים, יח(ח), 510-513.
- מספרי העונה (1958, 6 ביוני). למרחב, 8.
- נחמניג'פני, א' (2006). לבבות חצויים: הוצאת ילדים יהודים מבתי נוצרים בפולין לאחר השואה. יד ושם.
- נשמית, ש' (1952). "הקואורדינציה לגאולת ילדים" בפולין המשוחררת. דפים לחקר השואה והמרד, ב, 116-148.
- נשמית, ש' (1956). בדמנו למדנו. מבפנים, יח(ד), 441-444.
- נשמית, ש' (1957, 10 במאי). עם הצגת יומנה של אנה פראנק ב"הבימה". דפים: יומן קיבוץ לוחמי הגטאות, 3, 119.
- נשמית, ש' (1959). תעודת טיהור. בקיבוץ, 430, 4-5.
- נשמית, ש' (1960). דרכנו בהסברת השואה והמרד. ידיעות בית לוחמי הגטאות, 22, 149-156.
- נשמית, ש' (1961). לימוד קורות השואה: מה וכיצד? אורים, יח, 498-503.
- עדיאל, ש' (1967, 4 באפריל). מכתב אל שר החינוך. ארכיון המדינה (תיק גל-9/17916).
- ענבר, ל' (2010). "מעל לחשכת התהום": יצחק טבנקין ויחסו לשואה ולמרד. חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", אוניברסיטת חיפה.
- ענבר, ל' (2018). "נגד בואו של השגריר": קיבוץ לוחמי הגטאות וכינון היחסים הדיפלומטיים עם מערב גרמניה, 1965. דפים לחקר השואה, לא, 117-125.
- ענבר, ל' (2018). קיבוץ לוחמי הגטאות: מחוז זיכרון בתוך הווה מאתגר, 1949-1959. ילקוט מורשת, 99, 64-90.
- פורת, ד' (1990). לא היו שתי דרכים. הציונות, טו, 223-235.

- פז, א' (1997). השואה בעתוני הילדים: 1940-1974. קשר, 21, 101-111.
- קאסוב, ש"ד (2014). מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו? מבט חדש על עונגי־שבת - הארכיון היהודי החשוב מגטו ורשה. יד ושם ודביר.
- קרליאמית, ש' (1959). דבר לא לשכוח. דבר הפועלת, כה(4), 100.
- קרון, נ' (1985). השפעות מעצבי דעת הקהל מחד־גיסא ומחקר השואה מאידך גיסא על התפתחות הדיון החינוכי ותכניות הלימוד בנושא השואה בבתי הספר העל־יסודיים ובחינוך הבלתי פורמאלי בישראל בין השנים 1948-1981. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית בירושלים.
- רגב, מ' (2000). נושא השואה בספרות הילדים הישראלית. מאזנים, עד(6), 14-17.
- שוורץ, י' (2007). הידעת את הארץ שם הלימון פורח: הנדסת האדם ומחשבת המרחב בספרות העברית החדשה. כנרת זמורה־ביתן דביר.
- שטאובר, ר' (2000). הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים. יד יצחק בן־צבי.
- שיכמנטר, ר' (2005). "בכי מדבק בדיוק כמו צחוק": הצגת נושא השואה לילדים ב"האי ברחוב הציפורים" מאת אורי אורלב. עולם קטן, 2, 169-179.
- שנר־נשמית, ש' (1961). לתולדות השואה והמרי: ספר עזר בהוראה - למורה, למדריך. הקיבוץ המאוחד.
- שנר־נשמית, ש' (1986). ואל המנוחה לא באתי... בית לוחמי הגטאות.
- שנר־נשמית, ש' (1996). הפרק החסר. עדות, יג, 85-103.
- Baer, E. R. (2000). A new algorithm in evil: Children's literature in a post-Holocaust world. *The Lion and the Unicorn*, 24(3), 378-401.
- Brinda, W. (2008). Building literacy bridges for adolescents using Holocaust literature and theatre. *Journal of Aesthetic Education*, 42(4), 31-44.
- Jordan, S. D. (2004). Educating without overwhelming: Authorial strategies in children's Holocaust literature. *Children's Literature in Education*, 35(3), 199-218.
- Merin-Freilich, M. (2009). *Sarah Shner-Nishmit*. Jewish Women's Archive. <https://jwa.org/encyclopedia/article/shner-nishmit-sarah>
- Russell, D. L. (1997). Reading the shards and fragments: Holocaust literature for young readers. *The Lion and the Unicorn*, 21(2), 267-280.
- Short, G. (1997). Learning through literature: Historical fiction, autobiography, and the Holocaust. *Children's Literature in Education*, 28(4), 179-190.